

УДК 340.11

Павлишин Олег Володимирович –
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант докторантури та ад'юнктури
Національної академії внутрішніх справ

СЕМІОТИКА НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТ. ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СЕМІОТИКИ ПРАВА

Розглянуто становлення уявлень про знаковість на межі ХІХ–ХХ ст. як важливе джерело формування семіотики в другій половині ХХ ст. Розкрито зміст семіотичних ідей відомих мислителів цього періоду. Охарактеризовано значення таких підходів для розв'язання багатьох проблем філософії права та семіотики права на сучасному етапі розвитку.

Ключові слова: філософія права; семіотика права; естетика права; історія семіотики, знакова система права.

У ХІХ–ХХ ст. відбулися істотні зміни в гуманітарній науці загалом і в правознавстві зокрема. Більшість цих змін були зумовлені суспільними трансформаціями, яких зазнали тогочасні провідні держави, а також формування низки оригінальних філософських напрямів, що принципово по-новому ставили й вирішували головні питання буття й пізнання. Після періоду стрімкого становлення нових державних і культурних інституцій радянська наука почала активно ревізувати все, що було ширшим за ідеологічні межі, визначені ленінською інтерпретацією марксистського вчення, а отже, нівелювала та применшувала значення дореволюційних гуманітарних досягнень, тоді як вони, безперечно, заслуговують на увагу дослідників, адже кожен із цих підходів згодом продуктивно використовували в різних галузях знання.

Значна за масштабами територія Російської імперії, що перебувала в тенетах самодержавства та кріпосного права, довго не давала культурних плодів: лише в першій третині ХІХ ст.

сформувалася плеяда видатних митців, що означало народження нової епохи – «золотого віку», а початок ХХ ст., згідно з твердженням М. О. Бердяєва, став культурним Ренесансом, адже багато дарів було послано на ці землі в той період, ключовими для якого були сп'яніння творчим підйомом, новизна, напруженість, боротьба, виклик. Повалення царської влади стало наслідком, зокрема, стрімкого культурного розвитку, однак саме бурхливі перетворення на межі століть повернули його абсолютно в інше русло й на довгі роки призвели до забуття цих здобутків.

За десять днів до падіння тимчасового уряду київський філософ пророче пише: «Традиційна історія російської інтелігенції закінчилася... вона була біля влади, і на землі запанувало пекло. Воістину російська революція має якусь велику місію, але місію не творчу, негативну – вона повинна викрити брехню й порожнечу якоїсь ідеї, якою була одержима російська інтелігенція і якою вона отруїла російський народ» [1, с. 171]. Дійсно, на думку відомого мислителя, російська революція водночас стала кінцем російської інтелігенції – революції завжди бувають невдячні, і російська не була винятком із загального правила, адже відплатила невдячністю інтелігенції, яка її підготувала, переслідуючи ту й скинувши в безодню. Багато ідей тогочасних мислителів у видозміненому вигляді відродились у радянський період, ще більше – були незаслужено забуті та цікавили сучасні вузькопрофільних фахівців з історії літератури.

Акцентуючи увагу на значенні цих праць для розвитку багатьох, абсолютно різних галузей знання, можна констатувати, що унікальність цих розробок визначалася оригінальною спрямованістю, новизною, свіжістю ідей тогочасних мислителів. Зокрема, саме тоді відбувалося становлення позицій науковців щодо знаковості як такої, а також знаково-символічного відображення світу в мистецтві. Про таке саме відображення, але в культурі загалом, згодом висловиться наступне покоління семіотиків другої половини ХХ ст., а про право як знакову підсистему культури – уже сучасні дослідники в галузі семіотики права.

Проблеми історичного розвитку семіотики розглянуто в працях О. М. Балинської, Д. О. Бочарова, В. М. Вовк, В. Ерліха, С. Е. Зархіної, В. В. Іванова, О. О. Мережка, Н. Б. Мечковської,

Г. Г. Почепцова, А. К. Саркісова, В. Д. Титова, Н. І. Хабібуліної, А. В. Чантурії, І. Чернова та інших учених [2–9], однак зазначеному періоду в цих наукових розвідках приділено недостатньо уваги.

Незважаючи на ґрунтовний інтерес до історії семіотики на території російської імперії та в перші роки радянської влади Г. Г. Почепцова та В. В. Іванова, означені семіотичні ідеї практично не розкрито в контексті аналізу проблематики сучасної семіотики та з огляду на становлення семіотики права як самостійної галузі знань у новітній період розвитку науки.

Мета пропонованої увазі статті – з'ясувати зміст семіотичних ідей у творчості мислителів кінця ХІХ – початку ХХ ст., урахувавши подальшу семіотичну традицію, а також обґрунтувати їх значення для сучасної семіотики права.

Первинний розвиток семіотичних ідей на території Російської імперії пов'язаний, передусім, із творчістю О. М. Веселовського, М. В. Крушевського та О. О. Потебні. Власні теоретичні позиції та висновки О. М. Веселовський обґрунтовує на основі фундаментальних розробок у галузі порівняльного літературознавства («З історії епітета», 1895 р.; «Епічні побудови як хронологічний момент», 1897 р.; «Психологічний паралелізм та його форми у відбитках поетичного стилю», 1898 р.) та поетики сюжетів (низка лекційних курсів з історичної поетики 1897–1903 рр.). Його підхід дає змогу зафіксувати єдині схеми організації мовного матеріалу. Так само йому вдається знайти єдині елементарні одиниці, умовні «цеглинки» – ряди повторюваних форм, які можна застосувати під час аналізу інших текстів. Таким чином, аналізуючи розмежування мотиву та сюжету, він визначає певний рівень об'єктивності, притаманний побудові мови, чого, власне, й потребувала тогочасна гуманітарна наука.

Учений спрямував пошуки на віднайдення повторюваних елементів. Уперше це вдалося зробити в епітетах, тому, підкреслюючи постійність епітета при певних словах, він зазначає лексичну його зумовленість, тобто засвідчує перетворення синтаксичної одиниці на лексичну. Так, науковець доводить, що поетичний стиль тривалий час рухається «колією

умовності», коли з-поміж інших показових епітетів обирається один – найбільш типовий на зразок «білого лебедя» та «синих хвиль океану». На думку дослідника, поетичні формули – це нервові вузли, дотик до яких пробуджує в нас послідовні ряди певних образів, у одних більше, в інших – менше, у міру нашого розвитку, досвіду й здатності примножувати та сполучати викликані образом асоціації.

М. В. Крушевський значною мірою реалізує спробу системного погляду на мову з різнорідними мовними параметрами. У своїй праці «Нарис науки про мову» (1883 р.) він пише не лише про фактори, які створюють мовну систему, а й деструктивні – фактори, які її руйнують – фонетичні, морфологічні, породжуючі та відтворюючі, стверджує, що мова має власну археологію, а безмежність її змінюваності варто пояснювати символічним характером слова. Розвиваючись, мова прагне до повної загальної та конкретної відповідності світу слів і світу понять.

Для наступних поколінь семіотиків права таке системне уявлення про мову мало важливе значення, адже було провісником пошуків вихідних складових мови права. До того ж, «археологія мови» дає змогу стверджувати, що мова прагне до відповідності слів і понять, що є важливою рисою мови юриспруденції, а організація літературної мови, як виявляється, близька до структури правових текстів саме завдяки побудові на основі певних повторюваних конструкцій.

Спираючись на ідеї попередніх дослідників мови, О. О. Потебня розглядає внутрішню форму слова, людську комунікацію, поетичне мислення, міфічне мислення та інші питання в працях «Думка і мова», «З нотаток з теорії словесності», «З нотаток з російської граматики», виданих за часів його студенток. Для нього було важливо передати людині переконання в суб'єктивному сенсі слова та вміння виділити цей елемент з об'єктивного поєднання думки та слова. Теоретичність, системність і структурність позицій, викладених у цих дослідженнях, спрямованість на виявлення когнітивних паралелей, відпрацювання лінгвістичного інструментарію на художніх текстах (передусім – на фольклорному матеріалі) загалом позначалися на подальшому розвитку семіотики. Цікаві паралелі

можна спостерігати між світом юриспруденції та світом поезії, адже чим коротший текст, тим більше тяжіє він до поетичності (як її усвідомлював О. О. Потебня у своїх працях [10, с. 285–378]), тож лаконічність правових текстів є підставою для висновку про їх близькість до поезії (хоча між ними існує принципова відмінність у прагненні до багатозначності останньої та однозначності перших), а також відкриває нові перспективи для досліджень у галузі естетики права.

Якщо на перший погляд поетична мова цілковито відрізняється від мови науки та мови права, то під час детального розгляду можна виявити чимало подібного та провести певні паралелі – саме така проблематика нині зацікавить знаних у світі фахівців із семіотики права. Сучасні дослідники в цій галузі вивчають усталені правові знакові конструкції та відзначають поширеність повторюваних форм у праві, адже використання готових стійких зворотів (кліше) як конструктивних одиниць юридичного тексту – це характерна ознака мови права, зумовлена необхідністю дотримуватися точності найменування понять. Нині в лінгвістиці для позначення різних мовних стандартів використовують, окрім кліше, такі терміни, як мовні стереотипи, ідіоми, фразеологізми, штампи, групові шаблони, улюблені звороти, стереотипізовані звороти, кожен із яких має власну специфіку, а до понятійного поля, яке становлять ці мовні феномени, наближаються паремії, крилаті вирази, цитати, афоризми, максими тощо.

Відомі поєднанням різних наукових інтересів учені, зокрема Л. Й. Петражицький, звертали увагу на важливість формування нового теоретичного знання, системного знання, яке взагалі не можна розглядати як копію (протокол) дійсності, теорії як поєднання класових суджень, що містять твердження про класи – дещо принципово більше, ніж те, що можна виявити під час спостережень, навіть досить інтенсивних. Сучасній науковій теорії, безперечно, притаманна системність, що підтверджують численні дослідники. Це не могли оминати увагою семіотики, адже правила порядку в об'єктах семіотики повинні бути адекватними правилам роботи мозку людини. Для семіотики права синтез філософського, психологічного, лінгвістичного та

правового знання ще попереду, але саме завдяки таким мислителям із широким світоглядом він став можливим.

Оригінальні ідеї наявні у творах В. В. Розанова, зокрема в праці «Про розуміння» (1886 р.). Так, автор тлумачить розуміння як онтологічну категорію, що повинна поєднати наявні схеми розуму з усіма аспектами буття, виявили істинність існуючого [1]. Тут не лише розкрито не характерні для того часу теми, а й закладено засади теоретичного аналізу традицій буття народу, формування нових типів і стилів викладу, форм письма. Ці розробки можуть стати в нагоді під час вивчення знакових структур звичаєвого права, семіотичного дослідження правових звичаїв, традицій, обрядів, «фольклорного права», народних витоків сучасної правової системи України.

Свою «Систему соціології» П. О. Сорокін присвятив дослідженню провідників-символів (знаків), акцентувавши на комунікативному контексті. Зокрема, він класифікував їх за фізичними властивостями, виділивши з-поміж них звукові, світлові, механічні, теплові, рухові, хімічні, електричні, предметні й інші знаки. Останні – це, наприклад, гроші, сімейні, релігійні, державні реліквії. Ця класифікація істотно вплинула на подальший розвиток семіотики. Значущість таких спостережень дедалі зростає, адже йдеться про ключові для функціонування суспільства поняття й структури (символи передачі права власності, одруження, почуттів, військових наказів, сигналу про капітуляцію та здачу міста, знищення військової частини, низка світло-кольорових провідників, наявних у повсякденному житті та в релігійному культурі, політичній системі й побуті – троянда означає палке кохання, біле вбрання нареченої свідчить про її чистоту тощо). Так само вчений розглядає символічні провідники, які впливають на існування та перебіг процесів взаємодії, руйнування колективних спільнот. Характерно, що відповідна класифікація практично без будь-яких змін і застережень може бути сприйнята сучасною семіотикою права, а приклади, які наводить мислитель, це лише підтверджують. Зокрема, сучасна типологія правових знаків певною мірою відтворює такий підхід, відрізняється лише відсутністю хімічних, механічних, теплових, електричних та інших «природничонаукових» знаків.

Не менш продуктивними для подальшого розвитку семіотики були дослідження О. Е. Мандельштама [12], у яких продовжено теоретичне обґрунтування розмежування поетичної та прозаїчної комунікації, розкрито багато інших тем, до яких учені звернулися лише в другій половині ХХ ст.

Релігійна філософія вплинула на формування семіотики через праці С. М. Булгакова («Карл Маркс як релігійний тип» (1906 р.), «Від марксизму до ідеалізму» та інші), П. О. Флоренського (зокрема, свої оригінальні ідеї отець Павло Флоренський виклав у працях «Стоп та утвердження істини», «Імена», «Іконостас» [13], «Аналіз просторовості й часу», де довів, що символ являє собою те, що не є ним самим, більше за нього, однак істотно через нього проявлене – така сутність, енергія якої, зрощена з енергією деякої іншої, більш цінної сутності, містить у собі цю останню), князя Є. М. Трубецького («Світоспоглядання В. Соловйова» (1912 р.), «Два світи в давньоруському іконописі» (1916 р.) та інших, у яких значну увагу зосереджено на проблемах символічної мови іконопису [14]), С. Л. Франка («Російський світогляд»), Л. П. Карсавіна, М. Ф. Федорова («Філософія спільної справи», перше видання, розповсюджене в бібліотеках, наукових товариствах і серед бажаючих 1906 р.), який розглянув релігійну проблему воскресіння з позиції науки, вважаючи більш досконалою ту систему класифікації, за якої кожне уявлення буде враховано, тобто не може зникнути, а безсмертя постає як критерій досконалості.

Символізм і «символічний містицизм» досліджено в численних напрацюваннях В'ячеслава Іванова, який ставив за мету розкриття природи слова як символу та природи поезії, як символики істинних реальностей («Заповіти символізму» (1910 р.); Б. М. Бугаєва (Андрія Білого), котрий стверджував, що слово – це символ, поєднання видимого простору й внутрішньо усвідомленого почуття (формально – часу), але насамперед звук, перша перемога свідомості, а отже у творчості звукових символів; М. В. Волошина, В. Е. Мейерхольда, М. М. Бонч-Томашевського, М. М. Євреїнова в контексті театральної гри, мови знаків, дій, ритму, жести, музики та інших явищ.

Відзначаючи важливу роль глядача в театрі (четвертого творця після автора, актора та режисера), визначаючи закон, за яким слова в театрі є лише візерунками на загальній канві рухів і дій, а первинні елементи театру – це маска, жест, рух, інтрига, В. Е. Мейєрхольд пише про людське тіло та його пластичне мистецтво, аксесуари навколо нього, сценічний ритм, відмінний від ритму повсякденності, живопис, танець, героя та загалом про театральну знакову систему. Для розгляду знакової структури правової реальності важливе значення мають ритуали й церемонії в праві, тому ритуальний характер театральної знакової системи становить беззаперечний інтерес для семіотики права [2]. Ці дослідження цікаві, передусім, увагою до особливостей зовнішньої організації театру, вивченням знаково-символічних особливостей театального дійства та його особливого ритму, співвідносного за своїм виразом із ритмом окремих ритуалізованих правових процедур, який підкреслює їх урочистий і нетривіальний характер.

На початку ХХ ст. започатковане системне вивчення мистецтва поширюється і на нові його жанри, зокрема, Я. Лінцбах (праця «Принципи філософської мови» [15]) оцінює перспективність мови кінематографа, зіставляє вербальний та візуальний тексти, вербальне та візуальне мислення.

Вплив на становлення семіотики, який чинили творці нових культурних кодів і мистецьких мов у ХХ ст. (Велимир Хлебников та ін.), безумовно, слід вважати непересічним і в певному сенсі визначальним. Дослідниками семіотичних кодів політичної реальності, державницького та імперського мислення, співвідношення європейських і слов'янських ідей москвоцентристського зразка в Росії стали П. Мілюков, В. О. Ключевський, І. С. Аксаков. Полемізуючи з В. О. Ключевським та деякими іншими істориками, важливі для розвитку історіографії ідеї висловлював також І. Линниченко [16, с. 141].

Культуру та цивілізацію в усіх складних аспектах взаємодії їх кодів досліджував М. Я. Данилевський [17]; зіткнення культурно-цивілізаційних парадигм у період Першої світової війни ґрунтовно проаналізував В. Ф. Ерн (зокрема в праці «Меч і хрест» та ін.), В. С. Соловйов (есе «Немезида», праця

«Три розмови» тощо); вплив заходу і сходу на центральні постати в російській історії розглянув В. Й. Ключевський; дуалістичність структур і російську інтелігенцію – історик суспільної думки Росії М. Й. Гершензон та інші науковці. В. Муравйов у праці «Оволодіння часом як основна задача організації праці» (1924 р.) культуру досліджено в контексті створення часу. Поетичні твори М. Гумільова, його праці «Життя вірша», «Читач», програма лекцій «Ейдологія», план книги «Теорія інтегральної поетики» (порівняймо сучасні теорії інтегративного праворозуміння), художня література та літературознавчі розвідки багатьох інших майстрів слова цього періоду містили в собі низку конститутивних для семіотики ідей. Семіотика права завдяки цим розробкам отримала матеріал для компаративних досліджень правових систем, вивчення процесів правової глобалізації, локалізації та глокалізації, а також темпоральних аспектів правового буття.

Школа Івана Гревса, заснована П. Біциллі, М. Анциферовим, О. Добіаш-Рождественською та іншими вченими, у межах вивчення символічного світу середньовіччя, у післяреволюційний період сформувала історичний підхід, який досяг окремих принципових семіотичних результатів – дав змогу здійснити реконструкцію знакової системи за збереженими розрізненими знаками, спробувати вирішити питання про особливості знакових механізмів культури (зокрема середньовічної), розглянути проблему символу та символічного. Це зумовлено також і тим, що середньовіччя виявилось «принципово символічним середовищем» (наприклад, праці Р. Гвардіні), а також світом, де все мистецтво було чуттєвим відображенням надчуттєвого світу, як писав про особливості світоспоглядання та життя цієї епохи Г. Ейкен. Аналогічні теми відображено у творчості ще одного представника петербурзької історичної школи – Л. Карсавіна, який пише про середньовічну культуру у формі не лише наукових досліджень, а й літературних творів. На нашу думку, не новочасову, а саме середньовічну семіотичну традицію, незаслужено обійдену увагою науковців, можна розглядати як теоретичну передумову становлення семіотики та семіотики права в новітній період розвитку, а отже, як предмет окремого історико-семіотичного дослідження.

Визначаючи історичний матеріал як принципово комунікативний, Г. Шпет у дисертаційному дослідженні «Історія як предмет логіки. Критичні та методологічні дослідження» (1916 р.) та інших працях вивчав знаковість як властивість історичних фактів і спостереження за ними. За даними дослідників, він одним із перших на території російської імперії уживає поняття «семіотичний» та, власне, звертається до ключових понять семіотики. Поняття «розуміння», «інтерпретація» для нього є досить раціональними, і водночас постають методологічними засобами, адекватними для освоєння будь-яких культурних смислів, передбачених словом, знаком, фактом [18]. Його семіотика має феноменологічно-герменевтичний характер. У своїх «Естетичних фрагментах» учений описав її як частину формальної онтології, використавши таким чином теоретичні здобутки Е. Гуссерля для аналізу герменевтики, етнології, теорії театру й істотно вплинувши своїми ідеями на наступні покоління дослідників – Р. О. Якобсона, Г. О. Винокура, П. Г. Богатирьова та багатьох інших, завдяки яким згодом було створено пізнішу семіотичну традицію. Для семіотики права важливою проблемою сучасності є знакова природа юридичних фактів, що в глобальних культурно-цивілізаційних вимірах постають історичними фактами. Як свідчать дослідження Г. Шпета, адекватна інтерпретація останніх може здійснюватися за допомогою категоріально-термінологічного інструментарію герменевтики, що свідчить про необхідність залучення відповідних знань у процесі семіотико-правового розроблення означеної проблематики.

Окреслені вище дослідження є ширшими за межі традиційно визначених на той час галузей знання не тільки за формою, а переважно за змістом і спрямованістю – вони були провісниками загальної тенденції до синтезу наук, що стала очевидною лише нині та на якій зосереджують увагу видатні вчені сучасності.

Безперечно, саме семіотику на межі ХІХ–ХХ ст. у дореволюційний період та в перші роки радянської влади можна розглядати як той унікальний інтелектуальний феномен, який став теоретичним і культурно-естетичним джерелом розвитку струнких і цілісних семіотичних ідей у 1960-х рр. Цілком

закономірним є те, що сучасні семіотики високо цінують здобутки тогочасних мислителів [4, с. 37–42], дослідники історико-семіотичної проблематики донині звертаються до їх підходів, намагаючись відродити інтерес до цих оригінальних праць [5–6].

Розвиток сучасної семіотики права, що досліджує правову реальність у її знаковому вимірі та знакові закономірності правового буття й пізнання, повинен відбуватися не лише з урахуванням світової семіотико-правової традиції, а й спиратися на ті неоціненні напрацювання багатьох поколінь мислителів, які творили в реаліях буття нашого народу – слід використовувати їх творчий доробок, звільняючи його від ідеологічних і соціально-історичних нашарувань.

Поступ відродженої філософсько-правової науки в Україні, для якої семіотика права є прогресивною та перспективною методологічною парадигмою, нині здійснюється як на основі вивчення й осмислення всього попереднього історичного розвитку філософсько-правових ідей, здобутків сучасної світової філософії права, так і з урахуванням досягнень вітчизняної правової науки й української гуманітаристики загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бердяев Н. А. Духовные основы русской революции. Философия неравенства / Н. А. Бердяев. – Париж : YMCA-Press, 1990. – 598 с.

2. Бочаров Д. Проблема тлумачення юридичних текстів у контексті концепту «смерті Автора» / Д. Бочаров // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : матеріали міжнар. круглого столу (Львів, 4–5 груд. 2009 р.). – Львів : Край, 2009. – С. 56–65.

3. Мережко А. Юридическая семиотика и юридическая герменевтика [Электронный ресурс] / А. Мережко // Юридическая практика. – 2002. – № 8 (218). – 20 февр. – Режим доступа: <http://www.yurpractika.com/article.php?id=10001433> (20.09.2002). – Загл. с экрана.

4. Мечковская Н. Б. Семиотика. Язык. Природа. Культура : [курс лекций] / Н. Б. Мечковская. – М. : Академия, 2008. – 426 с.

5. Почепцов Г. Г. История русской семиотики до и после 1917 года / Г. Г. Почепцов. – М. : Лабиринт, 1998. – 336 с.
6. Почепцов Г. Г. Русская семиотика / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук, 2001. – 768 с.
7. Титов В. Д. Историческое развитие философско-логических концепций языка права / В. Д. Титов, С. Э. Зархина. – Харьков : ФИНН, 2009. – 432 с.
8. Хабибулина Н. И. Язык закона и его постижение в процессе языкового толкования права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Хабибулина Наталья Ивановна. – М., 1996. – 146 с.
9. Саркисов А. К. Семиотика права : Историко-правовое исследование правовых знаковых конструкций : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. К. Саркисов. – Коломна, 2000. – 222 с.
10. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня // Слово и миф. – М. : Правда, 1989. – С. 285–378.
11. Розанов В. В. О понимании. Опыт исследования природы, границ и внутреннего строения науки как цельного знания / В. В. Розанов. – М. : Книга по требованию, 2012. – 756 с.
12. Мандельштам О. Э. Слово и культура. О поэзии. Разговор о Данте. Статьи и рецензии / О. Э. Мандельштам ; сост. П. Нерлер ; вступ. ст. М. Я. Поляков. – М. : Сов. писатель, 1987. – 320 с.
13. Флоренский П. А. Имена. Иконостас / П. А. Флоренский. – М. : АСТ, 2009. – 320 с.
14. Трубецкой Е. Н. Смысл жизни / Е. Н. Трубецкой ; сост. А. П. Полякова, П. П. Апрышко ; примеч. Р. К. Медведевой. – М. : Республика, 1994. – 432 с.
15. Линцбах Я. И. Принципы философского языка. Опыт точного языкознания / Я. И. Линцбах. – Изд. 2-е, доп. – М. : Либроком, 2009. – 248 с.
16. Музичко О. Історіографічні студії професора І. А. Линниченка (1857–1926) / О. Музичко // Історіографічні дослідження в Україні. – 2008. – Вип. 18. – С. 137–150.
17. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М. : Книга, 1991. – 576 с.

18. Шевчук Д. М. Погляди Густава Шпета на логіку історичного пізнання [Електронний ресурс] / Д. М. Шевчук // Європейський колегіум польських та українських університетів в Любліні. – Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=320>; <http://www.ekpu.lublin.pl/naukidni/szewczuk/szewczuk.html>. – Назва з екрана.
